

ספרים חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל*

יהונתן יעקבס**

את פירושו לתורה כתב ר' משה בן נחמן (רמב"ן, 1194–1270) בהיותו בקטלוניה,¹ ובערוב ימיו עזב את קטלוניה ועלה לארץ ישראל.² בשהותו בארץ הקודש עבר רמב"ן בצורה מדוקדקת ויסודית על פירושו לתורה לתיקון טעויות ושילוב קטעי פירוש חדשים.

---

* מחקר זה נכתב בסיוע הקרן הלאומית למדע, פרויקט מענק מספר 432\08, וכן בתמיכתה הנדיבה של קרן 'בית שלום' קיוטו יפן, ועל כך נתונה להן תודתי העמוקה. המאמר הוא פרי פרויקט מחקר המתבצע בשיתוף פעולה ביני ובין פרופ' יוסף עופר במכללת הרצוג. נושאו הוא התוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו לתורה בהגיעו לארץ ישראל.
** המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ יש הסכמה כללית בין החוקרים בעניין מקום כתיבת הפירוש. על זמן הכתיבה הוצעו כמה אפשרויות: המקדימים טוענים שאת פירושו לתורה החל לכתוב כבר בשנות השלושים או הארבעים לחייו. ראה מ' סבתו, 'הוספות רמב"ן לפירושו לתורה', מגדים, מב (תשס"ה), עמ' 121–123. המאחרים טוענים שהחל לכתוב את ספרו בסביבות 1250, דהיינו לאחר שעבר כבר את גיל 50. ראה G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, R.J.Z. Werblowsky (ed.), A. Arkush (trans.), Philadelphia 1987, p. 384; ח' פדיה, הרמב"ן: התעלות, זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג, עמ' 88 הערה 1. הדעת נותנת שכתבת פירוש בהיקף כה גדול ארכה זמן רב, אולי אף כמה שנים שבהן כתב רמב"ן קונטרס אחרי קונטרס. מכל מקום, ברור שבזמן כתיבת הפירוש לתורה שיטתו הפרשנית של רמב"ן כבר הייתה מגובשת, ומסתבר שאת פירושו כתב כאשר דמות הפירוש בכללותה כבר עומדת מול עיניו. כך ניתן להסיק מתוך ההפניות הפנימיות הרבות המובאות בפירוש, ובהן הוא מפנה הן לפירושים שכבר כתב והן לפירושים שהוא מתכנן ועתיד לכתוב בלשון 'ועוד אבאר זה כשאגיע'.

² רבים מקשרים בין ויכוח רמב"ן בברצלונה ובין עלייתו לארץ ישראל, ביניהם י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת, תל אביב תשכ"ה, עמ' 94–95; י' אונא, רבי משה בן נחמן – חייו ופעולתו, מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת, ירושלים תשל"ז, עמ' 71–72; י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א, עמ' 164; פדיה (לעיל הערה 1), עמ' 94. ניתן להצביע גם על סיבות אחרות לעלייה: פראוור מוסיף שעליית רמב"ן נובעת גם מההכרה הדתית, שהתפתחה בעקבות כישלון מסעי הצלב, שארץ ישראל נשמרת על ידי הקב"ה רק לעם ישראל. ראה י' פראוור, 'חובבי ציון בימי הביניים – העליות לארץ ישראל בתקופת הצלבנים', מערבו של גליל וחוף הגליל: הכינוס הארצי התשעה-עשר לידעת הארץ, ירושלים תשכ"ז, עמ' 130–133. לדעת אידל, עליית רמב"ן קשורה לתפיסתו הקבלית שלפיה קיום המצוות

בידינו היום כ-50 כתבי יד של פירוש רמב"ן לתורה (כ-30 כתבי יד לכל התורה וכ-20 המכילים פירוש לכמה חומשים בלבד). כמה מכתבי היד מכילים בסופם מכתבים שנשלחו מארץ ישראל ובהם הוראות לתלמידיו על אודות השינויים והתיקונים ששילבו בפירושו. במכתבים אלו יש עדות על 134 תוספות (להלן: תוספות מתועדות).³ בשנים האחרונות בוצעה בדיקה שיטתית של כל כתבי היד של רמב"ן, ובהתבססות על רשימות התוספות הנ"ל חולקו כתבי היד לקבוצות: כתבי יד המייצגים את 'מהדורה-קמא' (מהד"ק) של פירוש רמב"ן ושאינם מכילים את התוספות המתועדות וכתבי יד המייצגים את 'מהדורה בתרא' (מהד"ב) של פירוש רמב"ן ונוסחם מכיל את התוספות המתועדות. הבדיקה העלתה שבכל חומש מצויים כעשרה כתבי יד של מהד"ק שאינם מכילים את התוספות המתועדות. לאחר מכן נערכה השוואה מדוקדקת וכוללת של נוסח פירוש רמב"ן בכתבי היד המייצגים את מהד"ק עם הנוסח המצוי בכתבי היד המייצגים את מהד"ב. השוואה זו חשפה כ-170 קטעי תוספות נוספים שאינם נזכרים במכתבים שנשלחו מארץ ישראל (להלן: תוספות לא מתועדות). כמו התוספות המתועדות קטעים אלו אינם בכתבי היד של מהד"ק (או שהם נזכרים בגיליון כתב היד), אך מצויים בכתבי היד של מהד"ב.⁴

השלם על דרך הקבלה יכול להתקיים רק בארץ ישראל. ראה M. Idel, 'Some Conceptions of the Land of Israel in Medieval Jewish Thought', *A Straight Path: Studies in Medieval Philosophy and Culture: Essays in Honor of Arthur Hyman*, Washington 1988, pp. 131-133; 'מ' אידל, 'על ארץ ישראל במחשבה היהודית המיסטית', *ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים*, מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ירושלים תשנ"א, עמ' 205-207. לדעת פדיה, עליית רמב"ן נובעת מההבנה שארץ ישראל היא סולם המגשר בין העולם הגשמי לעולם הרוחני, ועליית הנשמה לאחר המוות משמעותית יותר בארץ ישראל. ראה ח' פדיה, 'ארץ של רוח וארץ ממש: ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן', *ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים*, מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ירושלים תשנ"א, עמ' 285-287. עוד ייתכן שהרצון לראות בתקופה של תחילת האלף השישי את אתחלתא דגאולה (ראה פירושו על בר' ב 3), המריץ את רמב"ן להגשים את חלומו. יש להזכיר גם את דברי רמב"ן בסוף הדרשה לראש השנה, שנאמרה לאחר עלייתו לארץ, שבה הפליג בשבחה של ארץ ישראל וסיים במילים 'וזה מה שהוציאני מארצי וטלטלני ממקומי, עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי נעשיתי כעורב על בני אכזרי על בנותי, לפי שרצוני להיות טלטול נשמתי בחיק אמ'. ראה כתבי רמב"ן ח"א (מהדורת ד' שעוועל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנא).

³ על התוספות המתועדות ראה ק' כהנא, 'הוספות הרמב"ן לפירושו', *המעין*, ט (תשכ"ט), עמ' 25-47 (נדפס שוב בספרו חקר ועיון ג, תל אביב תשל"ב, עמ' קט-קלז); Y. Ofer, 'The Two Lists of Addenda to Nahmanides' Torah Commentary: Who Wrote Them?', *JSQ*, 15 (2008), pp. 321-352.

⁴ רוב התוספות נקלטו במהדורות הדפוס המקובלות של רמב"ן. על התוספות הלא מתועדות ראה סבתו (לעיל הערה 1), עמ' 61-124. סבתו התמקד בספר בראשית בלבד. על עדות נוספת לקיום תוספות לא מתועדות ראה J. Jacobs and Y. Ofer, 'Nahmanides' Addenda to his Commentary on the Pentateuch in light of Ms Cambridge 525', *JJS* (in press). פרופ' יוסף עופר ואנוכי מתכננים להוציא בקרוב מהדורה שתכלול את כל התוספות – מתועדות ולא מתועדות – שהוסיף רמב"ן לפירושו בהגיעו לארץ ישראל. ביסוד המהדורה יעמדו שמונה כתבי יד: ארבעה מהם המייצגים את מהד"ק: פולדא ספריית המדינה qu A2 (ס' 2141), פרמה 3258 (ס' 13945), פריס, הספרייה הלאומית Heb. 223 (ס' 4261), פריס, הספרייה הלאומית Heb. 224.

אפשר לציין כמה מניעים של רמב"ן לתקן את פירושו או להוסיף קטעי פירוש חדשים. במקרים רבים רמב"ן עיין שוב בפירושים שכתב בקטלוגיה, שינה את דעתו ותיקן את דבריו. גם היחשפותו לריאליה הארץ-ישראלית, כגון מיקום קבר רחל או מטבע שמצא בשוקי עכו, הביאה לשינויים ותיקונים בפירושו. במאמר זה יידון סוג מיוחד של תוספות, הנובע מהיחשפותו של רמב"ן לספרים שלא היו בידיו בהיותו בקטלוגיה. רמב"ן גילה יחס של הערצה והערכה לגדולי התורה שקדמוהו. בהקדמה להשגותיו לספר המצוות לרמב"ם הוא כתב:

והנני עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד, ועל ידי צמיד.⁵

על יחסו של רמב"ן למקורות קדומים כתב אברמסון:

הרמב"ן מזג לתוך יצירתו ופתך בתוך דבריו את דעותיהם וסברותיהם של כל החכמים כולם, ולא רק אלה אלא אף חכמי הרבה דורות שקדמו להם, החל מהגאונים ועד זמנו, עד שאפשר לומר שאין דבר שנכתב לפני הרמב"ן שהוא לא ידעהו.⁶

מתברר שרמב"ן לא שקט על שמריו, וגם בהגיעו לארץ ישראל המשיך לתקן ולשפר את פירושו לתורה בעזרת מקורות חדשים שהתגלו לפניו. אין לנו מידע מדויק ומלא על נדודי רמב"ן בארץ ישראל, אך על פי מכתביו ודרשותיו ידוע שהוא ביקר בירושלים ובחברון וקבע את מקום מגוריו בעכו,⁷ שבה הייתה קהילה יהודית חשובה. רמב"ן קיים קשר עם בית המדרש של חכמי צרפת בעיר, וייתכן ששם הוא גילה ספרים חדשים שלא היו מוכרים לו בקטלוגיה.⁸ בדרשה לראש השנה שנכתבה בעכו רמב"ן אף העיד במפורש על גילוי ספר חדש שלא היה מוכר לו: **'בעיר הזאת**

(ס' 4262); וארבעה המייצגים את מהד"ב: אוקספורד בודלי 33 Opp. (ס' 16375), ניו יורק 869 (ס' 24093), רומא A4 44 (ס' 1291), מינכן 138 (ס' 1188).

⁵ ספר המצוות להרמב"ם עם השגות הרמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א, עמ' כז).
⁶ ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 9. וראה מ' הלבטל, על דרך האמת – הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו, עמ' 16–18, 346–347; ש' יהלום, 'קבלה וחיידוש בכתבי הרמב"ן ובמחקר – עיון בסוגיות ה"קטלגית" ו"צומת הגידין"', קבלה: כתב עת לחקר המיסטיקה היהודית, יז (תשס"ח), עמ' 201–232.

⁷ א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל – 1099–1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 80–81.

⁸ על עליית חכמי צרפת לארץ ישראל נכתבו מחקרים רבים. על התיישבותם בעכו ראה י' פראוור, הצלבנים – דיוקנה של חברה קולוניאלית, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת, ירושלים תשמ"ה, עמ' 302–304, 324–325; פראוור (לעיל, הערה 2), עמ' 130–131; ריינר (לעיל, הערה 7), עמ' 73–86. על מרכזיותה של עכו כתב יהלום: 'בעיר התקיימו אלו לצד אלו קהילות ששימרו את המסורות של יהודי אשכנז ובעלי התוספות, חוגי מקובלים יוצאי פרוכנס וקטלוגיה, בעלי תפיסות רציונאליסטיות מספרד ומפרוכנס ויהודים מארצות המזרח'. ראה ש' יהלום, 'הרמב"ן ובעלי התוספות בעכו: הנרטיב ההיסטורי בדרשת רמב"ן לראש השנה', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 100.

ראיתי התוספות הארוכות של הרב ר' אלחנן.⁹ להלן יוצגו הספרים החדשים שהשפיעו על התוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו לתורה: תרגום ירושלמי לתורה, פירוש ר' חננאל לתורה, מגילת סתרים לרבנו נסים, מדרש לקח טוב, תרגום אבן תיבון למורה הנבוכים לרמב"ם ופירוש חזקוני לתורה.

תרגום ירושלמי

מ' סבתו הציע לראשונה את האפשרות שהתרגום הארץ-ישראלי (להלן: תא"י) התגלה לרמב"ן רק בהגיעו לארץ ישראל.¹⁰ המילים 'תרגום ירושלמי' (כוונתן לתרגום לתורה) נזכרות בפירוש רמב"ן עשר פעמים. שבעה אזכורים שייכים בוודאות לתוספות רמב"ן שנכתבו בארץ ישראל (חמישה אזכורים בתוספות המתועדות ושני אזכורים בתוספת שאינה מתועדת), ושלושה מובאים גם בכתבי היד של מהד"ק, ולכאורה עובדה זו עשויה לערער את ההנחה שרמב"ן נחשף לתרגום רק בהגיעו לארץ ישראל. ברם השוואה מדוקדקת בין המונחים שבהם משתמש רמב"ן באזכורים בתוספות ובין המונחים שבהם משתמש רמב"ן בשלושת האזכורים האחרים מלמדת שהאחרונים הגיעו לידיעתו של רמב"ן ממקור משני ולא מעיון ישיר בתרגום. וכך כתב רמב"ן באזכורים ששולבו בתוספות: 'והתרגום הירושלמי אמר' (בר' יד 6); 'עד שראיתי בתרגום הירושלמי' (בר' ל 20); 'תרגום ירושלמי' (שם); 'ומצאתי בתרגום הירושלמי' (שמ' כח 41); 'ובתרגום ירושלמי ראיתי' (במ' יא 28); 'ובתרגום ירושלמי ראיתי' (דב' ח 9); 'וראיתי בתרגום ירושלמי' (דב' לג 25). הפעלים 'ראיתי', 'מצאתי', 'אמר' מלמדים על חשיפה ישירה של רמב"ן לתרגום.

בשלושת האזכורים האחרים משתמש רמב"ן במינוח שונה לחלוטין: בפירושו לויקרא יט 20 הוא התלבט במשמעות הסמנטית של המילה 'בקרת'. רמב"ן הסיק שמילה זו 'היא מלה יחידית בכתוב אבל היא מורגלת בלשון ארמית ובדברי רבותינו מלשון הפקר' והביא ראיות רבות לדבריו. בין השאר כתב: 'ואמרנו כי "תשמטנה ונטשתה" (שמ' כג 11) תרגמו הירושלמי "ותבקרנה"'. לשונו מוכיחה שהוא לא ראה את התרגום גופו אלא שמע עליו מדברי 'האומרים'.¹¹

⁹ כתבי רמב"ן ח"א (מהדורת ד' שעוועל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רכט). ריינר משער שבשהותו בעכו נחשף רמב"ן לחומר ספרותי נוסף מבית מדרשו של ר"י הזקן. ראה ריינר (לעיל, הערה 7), עמ' 81 הערה 162. על קובצי התוספות שבהם השתמש רמב"ן בדרשה לראש השנה ראה יהלום (לעיל הערה 8), עמ' 108–110. לדעת הנשקה, רמב"ן נחשף לפהמ"ש לרמב"ם במקורו הערבי בהיותו בעכו. ראה ד' הנשקה, 'שתי הערות מיימוניות', המעין, נ (תש"ע), עמ' 90–93. על התוספות שהוסיף רמב"ן לפירושו לתלמוד כתב שבט, ראה חידושי הרמב"ן למסכת כתובות (מהדורת ע' שבט, ירושלים תש"נ, מבוא עמ' 6–7). גישה מתונה יותר להערכת תוספות אלו ראה אצל י"מ תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה – קורות אישים ושיטות, חלק שני: 1200–1400, ירושלים תש"ס, עמ' 48 הערה 66; עמ' 54. מכל מקום, ייתכן מאוד שהתוספות לפירושו לתלמוד נכתבו כבר בספרד. יהלום (שם, עמ' 108, הערה 27) הציע שדברי רמב"ן 'וכן מצאתי בגליוני משניות ישנות של ארץ ישראל שפירשו' (חידושי רמב"ן למסכת ראש השנה [מהדורת מ"ל קצנלבוגן, ירושלים תשמ"ז, עמ' ל]) הם תוספת שנכתבה בארץ ישראל. וראה הנשקה (שם, עמ' 93 הערה 12).

¹⁰ סבתו (לעיל הערה 1), עמ' 89–90.

¹¹ ייתכן שבדבריו אלו ('ואמרנו') כיוון רמב"ן לערוך: 'תשמטנה ונטשתה תר"י תשמטון יתה ותבקרן יתה' (ערוך השלם, מהדורת חנוך יהודה קאהוט, ערך 'בקר' ב, עמ' 163); או לרד"ק: 'ותרגום יתה' (ערוך השלם, מהדורת חנוך יהודה קאהוט, ערך 'בקר' ב, עמ' 163); או לרד"ק: 'ותרגום

בבמדבר כד 1 טען רמב"ן שנוסח תרגום אונקלוס שעמד מול עיני רש"י אינו מדויק, והוסיף: 'ואין בנוסחאות מדוקדקות מתרגומו של אונקלוס כן, אבל הוא כתוב בקצתן שהוגה בהן מן התרגום הירושלמי'. רמב"ן מבחין בנוסחים שונים באונקלוס ומעיד שבמקצתם כתוב שהנוסח הארוך אינו מקורי לתרגום אונקלוס, ומקורו בתרגום הירושלמי.

בביאורו לבראשית א 1–2 כתב רמב"ן: 'ומלת בראשית תרמוז פְּתָחָהּ, שהיא ראשית הראשים, כאשר הזכרתי, ולכך תרגמו בתרגום הירושלמי "בחכמתא", והמלה מוכרת בכתר ב"ת'. כאן לשונו של רמב"ן פחות הד-משמעית. בדיקת כתבי היד המובהקים של מהד"ק מלמדת שבכולם מופיע הקטע הזה, ואם כן הוא נכתב עוד בהיות רמב"ן בקטלוניה. אמנם גם כאן רמב"ן אינו משתמש בלשון 'ראיתי' או 'מצאתי' אלא בלשון סבילה – 'ולכך תרגמו', אולם מסתבר שגם במקרה זה רמב"ן התוודע לתרגום הירושלמי לא במישרין אלא בעקיפין.

השוואת ציטוטי התרגום בתוספות רמב"ן לנוסח התרגומים המצויים בידינו¹² מעלה שבדרך כלל התרגום המצוטט ברמב"ן זהה לנוסח ניאופיטי,¹³ ולעתים הוא זהה לנוסח תרגום הקטעים,¹⁴ ובשני מקרים הוא זהה לתרגום הגניזה.¹⁵ נוסח רמב"ן זהה לפסאודו-יונתן במקום אחד בלבד.¹⁶ אך רמב"ן מפנה באותו מקור (בר' יד 6) לשני תרגומים אחרים: על בר' יג 19; בר' לה 8, ובשני המקומות האלה פסאודו-יונתן שלפנינו אינו זהה למצוטט ברמב"ן. על פי הנתונים האלו נראה שרמב"ן נחשף לטקסט הדומה מאד לנוסח ניאופיטי, ואולי גם לטקסטים אחרים של תרגומים ארץ-ישראליים לתורה, וכינה אותם בשם הכללי 'תרגום ירושלמי'. ככל הנראה, רמב"ן לא הכיר את פסאודו-יונתן.¹⁷

ירושלמי תשמטנה ונטשתה תשמטון יתה ותבקרן יתה' (רד"ק, ספר השורשים, ירושלים תשכ"ז, ערך 'בקר' עמ' 46).

¹² נוסח התרגומים נלקח מהמהדורות האלה:

E.G. Clarke, *Targum Pseudo Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*, Hoboken 1984; M.L. Klein, *The Fragment Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources*, 1-2, Rome 1980; A. Dies Macho, *Neophyti I Targum Palestinense Ms de la Biblioteca Vaticana*, 1-5, Madrid-Barcelona 1968-1979; M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, 1-2, Cincinnati 1986.

¹³ בר' יג 18 (מצוטט ברמב"ן על בר' יד 6); בר' לה 8 (מצוטט ברמב"ן על בר' יד 6); שמ' כט 22 (מצוטט ברמב"ן על שמ' כח 41); במ' יא 28; במ' לה 2 (מצוטט ברמב"ן על בר' ל 20); דב' ח 9; דב' לג 25.

¹⁴ בר' יד 6; בר' לה 8 (מצוטט ברמב"ן על בר' יד 6); דב' ח 9; דב' לג 25.

¹⁵ בר' ל 20; בר' לה 8 (מצוטט ברמב"ן על בר' יד 6). יש לציין שבשאר המקרים תרגום הגניזה אינו לפנינו.

¹⁶ בר' יד 6.

¹⁷ 'תרגום ירושלמי' נזכר גם בפירוש רמב"ן לאיוב לג 25: 'ויטש על המחנה (במ' יא 31) ותרגום ירושלמי בו ורפש על משריתא' (כתבי רמב"ן, לעיל הערה 9, עמ' קב). גם במקרה זה דומה הציטוט לנוסח ניאופיטי ולא לנוסח פסאודו-יונתן. באשר לאזכור התרגום הירושלמי בפירוש לאיוב, שנכתב ככל הנראה בספרד, יש להניח שרמב"ן התוודע לדברי התרגום מפי השמועה (אף כי אין הוא מצוטט בערוך ובספר השורשים לרד"ק), או שמא גם בפירוש לאיוב יש תוספות מאוחרות ששולבו בארץ ישראל?

יש לציין שהתרגומים הארץ-ישראליים לא קנו להם תפוצה רחבה בספרד ובאשכנז בין המאה ה-11 למאה ה-13, ולכן אין פלא שרמב"ן שמע עליהם רק בעקיפין בטרם הגיע לארץ ישראל.¹⁸

עוד יש להעיר שבשניים מהמקרים ייתכן שהמניע לכתיבת התוספת היה היחשפותו של רמב"ן לנופי ארץ ישראל ולא רק גילוי תא"י. בתוספת בבר' יד 6 חלק רמב"ן על רש"י בביאור תרגום אונקלוס למילים 'אֵיל פְּאָרְן' ובמקומות אחרים שבהם מתרגם אונקלוס 'מישרא'. לדעת רש"י, כל המילים האלו הן שמות עצם פרטיים של מישור, ורמב"ן סבר שכמה מהמילים הן שמות עצם, אך אחרות הן שמות תואר. לא ברור מה הביא את רמב"ן להתעורר לוויכוח עם רש"י בהגיעו לארץ ישראל דווקא, וייתכן שמלבד הגילוי של תא"י שסייע לפירושו המניע לתוספת היה ההגעה לארץ וההיכרות ממקור ראשון עם הנופים המתוארים במקרא. בתוספת לפירושו לפסוק 'אָרְץ אֶשְׂרָא אֲבְנִיָהּ בְּרָזָל וּמְהַרְרִיָהּ תִּחְצַב נְחֹשֶׁת' (דב' ח 9) התבסס רמב"ן על תא"י שלפיו הפסוק כלל אינו מדבר בהפקת ברזל אלא בשימוש באבני הארץ לבנייה. גם כאן ייתכן שהזרז לתוספת זו (מלבד הגילוי של תא"י) היה המציאות הריאלית של בתים, חומות ומגדלים הבנויים מאבנים שנחצבו מהרי הארץ, שאליה נחשף רמב"ן בהגיעו ארצה.¹⁹

פירוש ר' חננאל

פירוש התורה לר' חננאל (980–1056 בערך; להלן ר"ח) לא הגיע לידינו במלואו.²⁰ כמה חוקרים ליקטו את פירושו על פי מובאות שצוטטו בפירושי ראב"ע, בפירושי רמב"ן, בשו"ת תלמידו רשב"א ובפירושי תלמידיהם ר' בחיי בן אשר ור' יהושע אבן שועיב.²¹

¹⁸ סקירה על תפוצתם המצומצמת של התרגומים הארץ-ישראליים ראה אצל י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, בעריכת ח' אלבעק, ירושלים תשל"ד, עמ' 37 והערות 27–37; א' שנאן, תרגום ואגדה בו – האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 35–40 והערה 130. קאופמן טען שפסאודו-יונתן חובר בניב ארמי-ספרותי ששימש לאו דווקא בארץ ישראל גופא אלא אף ממזרח לה, סוריה – על גבול בבל. ראה ש"א קאופמן, 'התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת', עיוני מקרא ופרשנות, ג (תשנ"ג), עמ' 363–382. ואם כן, אולי לא היה נפוץ בארץ ישראל בתקופת רמב"ן. תודתי לפרופ' רמון כשר על הפניה זו ועל הזמן שהקדיש לשיחה עמי בעניין התרגומים הארץ-ישראליים.

¹⁹ כבר פראוור שיער שקטע זה שייך לתוספות רמב"ן על סמך ההקשר הריאלי ובלי שהכיר את רשימות התוספות. ראה פראוור, תשכ"ד (לעיל הערה 2), עמ' 129–136, בייחוד 130–131.

²⁰ על ר"ח ראה ח' מאק, 'רבנו חננאל בן חושיאל', תורה לשמה – מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ד' גולקין ועוד (עורכים), ירושלים תשס"ח, עמ' 494–517.

²¹ ש"ר, 'תולדות רבנו חננאל', ביכורי העתים, וויען תקצ"ב, עמ' לד-נה; א' ברלינר, מגדל חננאל, ברלין תרל"ו, עמ' כה-מב; פירוש ר' חננאל על התורה (מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב). מובאה אחת נמצאה בספר 'שערי העבודה' לר' יונה גירונדי, ראה י"מ תא שמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 147 והערה 68. ייתכן שפירוש ר"ח על שמות נזכר גם ברשימותיו של ר' יוסף ראש הסדר, ראה נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים – רשימות ספרים מגניזת קהיר, מ' פרנקל וח' בן שמאי (עורכים), ירושלים תשס"ו, עמ' 386 שורה 4 והערה 4. מ' צוקר טען שניתן לראות דמיון רב ואף זהות בין הפירושים הנזכרים ובין פירושי רס"ג לתורה. לדעתו היו בידי ר"ח תרגומים לעברית של כתבי רס"ג, וכשנמצאו לאחר זמן בבית מדרשו יוחסו בטעות לר"ח. ראה פירושי רס"ג לבראשית (מהדורת מ' צוקר, ניו יורק תשמ"ד, עמ' כט-ל); מאק (לעיל הערה 20), עמ' 511–515.

פירוש ר"ח נזכר שש פעמים בפירושי רמב"ן, וכל האזכורים מצויים בתוספות המתועדות. בשלושה מקומות ציטט רמב"ן את ר"ח כדי לבסס עליו את פירושו (שמ' י 14; ויק' כג 7; במ' כ 8), ובשלושה מקומות אחרים ציטט רמב"ן את ר"ח אך חלק על פירושו (ויק' כ 17; במ' טז 5; במ' טז 21). ציטוט פירוש ר"ח אצל רמב"ן רק בתוספות מחזק את המסקנה שרמב"ן נחשף לראשונה לפירושי בהגיעו לארץ ישראל.²²

מגילת סתרים לר' נסים

ר' נסים מקירואן (990–1060 בערך) כתב ספרים רבים, וביניהם חיבור המכונה 'מגלת סתרים'.²³ הספר צוטט פעמים רבות אצל חכמי ספרד, צרפת ואשכנז, איטליה וביזנטיון, מצרים ושאר צפון אפריקה וארצות הסלאבים. עם זאת נראה שלא היה בידי רמב"ן עד הגיעו לארץ ישראל. רמב"ן מצטטו בפירושו לתורה פעם אחת בלבד, בתוספת מתועדת (במ' ח 2). במהד"ק עסק רמב"ן בשאלת הסמיכות בין פרשת קרבנות הנשיאים (פרק ז) ובין פרשת המנורה (ח 1–4) והציע את המדרש המופיע ברש"י והקשה עליו קושיה 'מקומית': מדוע לנחם את אהרן בהדלקת הנרות דווקא ולא בענייני עבודת מקדש אחרים שבהם מתייחד אהרן על שאר הנשיאים. במהד"ב הרחיב רמב"ן את שאלתו על המדרש למישור העקרוני: מדוע בכלל צריך אהרן נחמה, הלוא גם בזמן הקרבת קרבנות הנשיאים המשיך אהרן להקריב את קרבנות ימי המילואים? בעקבות שאלתו הציע רמב"ן פירוש חלופי למדרש האגדה המצוטט ברש"י. לפי הסברו החדש של רמב"ן במדרש, אין כלל מקום לשאלות הנזכרות, שכן המדרש כולו נאמר על דרך הרמז: הנחמה הנרמזת לאהרן איננה הדלקת הנרות במקדש אלא חנוכת המזבח שתהיה בימי החשמונאים, והיא תיעשה על ידי הכוהנים צאצאי אהרן ותלווה בהדלקת נרות. פירושו החדש של רמב"ן מסתמך, על פי עדותו, על מגילת סתרים לרבנו נסים, על מדרש 'ילמדנו' ועל מדרש במדבר רבה:

ובלשון הזה מצאתיה במגלת סתרים לרבינו נסים שהזכיר האגדה הזו ואמר: ראיתי במדרש כיון שהקריבו שנים עשר שבטים ולא הקריב שבט לוי וכו', אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: דבר אל אהרן ואמרת אליו – יש חנכה אחרת שיש בה הדלקת הנרות, ואני עושה בה לישראל על ידי בניך נסים ותשועה, וחנכה שקרויה על שמם, והיא חנכת בני חשמונאי; ולפיכך הסמיך פרשה זו לפרשת חנוכת המזבח עד כאן לשונו.

וראיתי עוד ב'ילמדנו' (תנח' בהעלותך ה) **וכן במדרש רבה** (במ' טו, ו): אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: לך אמור לאהרן: אל תתירא, לגדולה מזאת אתה מוכן! הקרבנות – כל זמן שבית המקדש קיים הן נוהגין; אבל הנרות – לעולם אל מול פני המנורה יאירו, וכל הברכות שנתתי לך לברך את בני אינן בטלין לעולם. והנה דבר ידוע, שכשאין בית המקדש קיים והקרבנות בטלין מפני חורבנו, אף

²² אפשרות זו ציינו כהנא (לעיל הערה 3), עמ' 42; סבתו (לעיל הערה 1), עמ' 91 הערה 90; פדיה, תשס"ג (לעיל הערה 1), עמ' 94, אך לא פירטו את מכלול המקרים. יש להעיר שהעובדה שפירושי ר"ח מצוטטים על ידי רשב"א, ר' בחיי בן אשר ור' יהושע אבן שועיב שפעלו כולם בספרד בדור שאחרי רמב"ן מאפשרת להניח כי בתחילת המאה ה-14 הגיע לאזור זה הפירוש המיוחס לר"ח.
²³ על הספר, שמו וזמן פרסומו ראה רב נסים גאון – חמשה ספרים, שרידים מחיבוריו יוצאים לאור על פי כתבי יד בצירוף מבואות, הערות ומפתחות על ידי ש' אברמסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' לו-מ. וראה תא שמע (לעיל הערה 21), עמ' 316 הערה 17.

הנרות בטלות! אבל לא רמזו, אלא לנרות חנוכת חשמונאי, שהיא נוהגת אף לאחר חורבן בגלותינו; וכן ברכת כהנים הסמוכה לחנכת הנשיאים, נוהגת לעולם; דרשו סמוכין לחנוכת הנשיאים מלפניה ומלאחריה בכבודו של אהרן שלא נמנה עמם.

רמב"ן הכיר את מדרש ילמדנו ואת מדרש רבה המצוטטים בתוספת גם בעת שכתב את מהד"ק.²⁴ ברם לא עלה בדעתו לפרשם על נרות חנוכה, שהרי חנוכת המזבח לא נזכרה בהם. נראה שרק בהגיעו לארץ מצא את ספרו של ר' נסים, המדבר במפורש על חנוכת בני חשמונאי, ובעקבותיו התאמץ לפרש מחדש את המדרשים הידועים לו זה מכבר. מלבד המקום הזה נזכר ר' נסים מקירואן בכתבי רמב"ן עוד כמה פעמים. ברם אין להוכיח מאזכורים אלו שרמב"ן ראה את מגילת סתרים עוד בהיותו בקטלוניה: בשני אזכורים ב'מלחמות ה'" (עירובין יא ע"ב; כג ע"ב) ובשני אזכורים בפירושו לש"ס (כתובות יט ע"ב; חולין צט ע"ב) לא הזכיר רמב"ן במפורש את 'מגילת סתרים', וייתכן שמקורו בפירושי ר' נסים לש"ס.²⁵ בפירושו לב"ב נב ע"ב כתב רמב"ן: 'וכן מצאתי בתשובה לרבנו נסים'. מגילת סתרים נזכרת במפורש רק בפירושי רמב"ן למסכת שבת. בשבת כד ע"ב כתב רמב"ן: 'ושמעתי שהר"ג ז"ל פי' במגילת סתרים', ומכאן אפשר להסיק שהוא הביא את הדברים מפי השמועה, והספר לא עמד לנגד עיניו. בשבת פב ע"א לשונו היא 'ועוד הביא ר' נסים במגילת סתרים שלו', ויש לשער שגם שם הוא מביא מפי השמועה.²⁶

לקח טוב

ר' טוביה בן אליעזר מקסטוריא חי ופעל ביוון בין המאה ה-11 למאה ה-12.²⁷ את ספרו 'לקח טוב', שהוא לקט מדרשים, הוא פרסם ככל הנראה בסוף המאה ה-11.²⁸ המדרש

²⁴ רמב"ן מצטט את 'ילמדנו' כשמונה פעמים בפירושו לתורה וכחמש פעמים בפירושו לתלמוד, ומצטט את 'תנחומא' כשש פעמים בפירושו לתורה. נראה שהיו לפניו שני מדרשים שונים, לאחד קרא 'ילמדנו' ולשני 'תנחומא'. מובאות רמב"ן מתנחומא מתאימות ל'תנחומא הנדפס', ומסתבר שזהו בקירוב התנחומא שעמד לפני רמב"ן. לעומת זאת אין בידינו חיבור מדרשי המתאים במדויק ל'ילמדנו' של רמב"ן, ובכמה מקומות לא נמצא בידינו שום מדרש המתאים במדויק לציטוט שמביא רמב"ן (ראה שמות יב 12; ויקרא כז 29; דברים א 6; בבא מציעא סה ע"א). מסתבר שעמד לפניו מדרש 'ילמדנו' שהיה בידי כמה מן הראשונים ואבד.

²⁵ בכתובות הלשון היא 'כדכתב ר' נסים ז"ל', וייתכן שמקורו של רמב"ן בבעל המאור שציטט אף הוא את ר' נסים. בחולין הלשון היא 'וכתב ר' נסים ז"ל'.

²⁶ אברמסון, שלא היה ער לעניין התוספות, הניח שרמב"ן 'הביא פעם את הדברים מגופו שלספר ופעם אחרת מפי השמועה', וציין שגם ב'תורת האדם', שער הגמול, לא הזכיר רמב"ן את דברי ר' נסים בענייני שכר ועונש. ראה אברמסון (לעיל הערה 23), עמ' 234. וראה דבריו בעמ' 268 הערה 144.

²⁷ ראה מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא על בראשית-שמות (מהדורת באבער, לבוב תרל"ה, עמ' 20–21); י"מ תא-שמע, 'מדרש לקח טוב, רקעו ואופיו', כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 259–260.

²⁸ לדעת בובר, המחבר הוציא לראשונה את ספרו בשנת 1097, ולאחר הגהות ותיקונים הוציאו שוב בשנת 1107. ראה בובר (לעיל הערה 27), עמ' 25. לדעת כהנא נתחבר המדרש לספר במדבר כבר בשנת 1094, ראה מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ב, עמ' 98 והערה 13.

לא היה מוכר בספרד במאה ה-12, אך על פי תפוצתו הנרחבת בגניזה הקהירית היה פופולארי ביותר בקהילות ישראל במזרח, והדעת נותנת שהגיע גם לארץ ישראל.²⁹ ר' טוביה וחיבורו אינם נזכרים במפורש בפירוש רמב"ן לתורה. עם זאת מצאתי בתוספות רמב"ן שני מקומות שבהם יש ציטוט מילולי מדויק מ'לקח טוב':

1. בפירושו לבר' יא 32 רמב"ן הקשה על סתירה פנימית בדברי חז"ל: לפי המדרש תרח נחשב רשע, ולכן קרוי מת כבר בחייו, ולפי מדרש אחר לתרח יש חלק בעולם הבא. רמב"ן הציג שני ביאורים: האחד – שתשובתו של תרח הייתה רק בשעת מיתתו, והאחר – שתרח אמנם רשע, אלא שיש לו חלק בעולם הבא בזכות אברהם בנו ולא בזכות עצמו. במהד"ב הוסיף רמב"ן ראייה מהמדרש לתשובתו השנייה:

וכן מצאתי במדרש כל העצים כשרין, חוץ משל זית ושל גפן; שהשמן והיין קרבים לגבי מזבח, הצילו הפירות את האילנות; וכן מצינו באברהם שהציל את תרח, שנאמר ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (בר' טו 15).

פרשני רמב"ן לא ידעו להצביע על מקורו של מדרש זה.³¹ נראה שרמב"ן גילה את המדרש בספר 'לקח טוב' שכתב:

תנן התם כל העצים כשירים חוץ משל זית ושל גפן מפני שהשמן והיין קרב לגבי המזבח. הצילו הפירות את האילנות. מיכן שהבן הטוב מציל את אביו מדינה של גיהינם. וכן מצינו באברהם שהציל את תרח שנ' ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (בר' טו 15).³²

2. בפירושו לדב' טו 1–2 דן רמב"ן באריכות בביטוי 'מקץ שבע שנים'.³³ בקטע התוספת הגיב רמב"ן לפירוש של 'אחד המחברים' (כינוי שאינו מופיע אלא כאן):

וראיתי לאחד מן המחברים שכתב מלמד שמוסיפים מחול על הקדש, והשמטה היתה נוהגת עד חג הסוכות של שנה שמינית. וזה דבר מוכרח בתלמוד בראיות ברורות שאין אמת.

²⁹ בובר (לעיל הערה 27), עמ' 58.

³⁰ תא שמע (לעיל הערה 27), עמ' 264.

³¹ מ"מ כשר, חומש תורה שלמה ג, ניו יורק תש"ט, עמ' תרסב הערה קעט.

³² נוסח 'לקח טוב' הובא כאן על-פי כ"י פירנצה III35 (ס' 11963), והוא כמעט זהה לנוסח שמצטט רמב"ן. נוסח זה נמצא גם בכ"י לוצקי 823 (ס' 24057). ב'לקח טוב' הנדפס (פרשת ויקרא, מהד' פדאוה, ד ע"ב) יש שינויים קלים. יש לציין שמקור זה נמצא גם במדרש אגדה על חמשה חומשי תורה (מהדורת ש' באבער, וויען תרנ"ד, ויקרא עמ' ה). לפי המהדיר מדרש אגדה הכיר את לקח טוב. כתב היד היחיד שעליו התבסס בובר אינו מכיל את סוף דבריו, לפיכך אי אפשר לדעת אם גם הקטע השני שידון להלן נמצא במדרש אגדה. מכל מקום, ייתכן שהמקור של רמב"ן הוא מדרש אגדה.

³³ על משמעות הלשון 'מקץ' ראה ד' הנשקה, 'שמיטת כספים ושנת השבע – לטיב הזיקה שביניהן', תורה לשמה (לעיל הערה 20), עמ' 126–130.

ציטוטו של רמב"ן זהה לדברי 'לקח טוב' לדברים לא 11: 'מלמד שמוסיפין מחול על קדש והשמטה היתה נוהגת עד חג הסוכות של שנה שמינית'.³⁴ מעניין שבמקרה הראשון שבו קיבל רמב"ן את דעת 'לקח טוב' הוא ציין 'מצאתי במדרש', וכשדחה את דברי 'לקח טוב' הוא כינה את המקור 'אחד מן המחברים'. איני יודע לבאר את ההבדל, אך ייתכן שניתן ללמוד מכאן משהו על היחס של רמב"ן לחיבור מאוחר זה.

תרגום למורה נבוכים

ספר מורה הנבוכים לרמב"ם (להלן: מו"נ) נזכר בפירוש רמב"ן לתורה יותר משלושים פעמים.³⁵ ההנחה המקובלת היא שרמב"ן השתמש בתרגומו של אלחריזי למו"נ.³⁶ מו"נ נזכר בשתי תוספות (מתועדות) שהוסיף רמב"ן בהיותו בארץ ישראל. בתוספת בדברים יב 22 הזכיר רמב"ן את דברי רמב"ם במו"נ אך לא ציטט מדבריו. בתוספת בויקרא א 14 ציטט רמב"ן את דברי רמב"ם. להלן הציטוט בהשוואה לתרגומי ר' שמואל אבן תיבון ואלחריזי:

פירוש רמב"ן לתורה ויק' א 14	מו"נ ח"ג פמ"ו בתרגום אבן תיבון	מו"נ ח"ג פמ"ו בתרגום אלחריזי
והרב אמר ב'מורה הנבוכים' כי הטעם בהקרבת גדול התורים ואפרוחי היונים, כי הוא הטוב שבהם, מפני שהגדול ביונים אין ערבות בו.	והוא הטעם בהקרבת הגדול מן התורים ואפרוחי יונים, כי זהו הטוב שבהם, מפני שהגדול שביונים אין בו ערבות.	וזה הוא הטעם בהקרבת התורים או מבני היונה, כי הוא הטוב שבהם, וכי היונים הגדולים אינם ערבים.

זהו המקרה היחיד שבו דברי רמב"ן קרובים לתרגומו של אבן תיבון יותר מלתרגומו של אלחריזי, שלא כציטוטי מו"נ במהד"ק שנכתבה בקטלוניה, שבהם הציטוט בכללותו תואם את תרגום אלחריזי. אמנם כהנא הראה עוד ארבעה מקומות שבהם ניכרת קרבה לתרגומו של אבן תיבון, ולכן הניח שלנגד עיני רמב"ן עמד גם תרגום זה.³⁷ ברם בכל ארבע ההיקרויות האלו הציטוט זהה בכללותו לתרגום אלחריזי לבד ממילה אחת הדומה

³⁴ נוסח 'לקח טוב' הובא כאן על-פי כ"י לוצקי 823 (ס' 24057), והוא זהה לנוסח 'לקח טוב' הנדפס (פרשת וילך, מהד' פדאוה, נג ע"א).

³⁵ רשימה מלאה ראה ספר הזכרון לריטב"א (מהדורת ק' כהנא, ירושלים תשמ"ג, עמ' ח-יג).

³⁶ כפי שהניח כבר ריטב"א בספר הזכרון (לעיל הערה 35), עמ' עא; פו-פז. הנחה זו ביססו כהנא (שם), עמ' כח-לו, וישפה. ראה ר' ישפה, 'הרמב"ן והערבית', תרביץ, מז (תשמ"ח), עמ' 69-70. כהנא וישפה הניחו שרמב"ן השתמש גם במקור הערבי. וראה ש' יהלום, 'חשיבתו ההלכית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ג, עמ' 3.
³⁷ ראה ספר הזכרון (לעיל הערה 35), עמ' לה-לו. כהנא ידע שויקרא א 14 שייך לתוספות רמב"ן אך לא הסיק מכאן את המסקנה שרק בהגיעו לארץ נחשף רמב"ם לתרגום אבן תיבון. במאמר מאוחר יותר (לעיל הערה 3, עמ' 44) הוא נטה להנחה שרק כשרמב"ן הגיע לארץ הגיעה לידי מהדורת אבן-תיבון. דומה שהנתונים שמוצגים למעלה מספקים הכרעה ברורה בשאלה זו.

למצוי בתרגום אבן תיבון, וייתכן שהדמיון של מילה אחת לתרגום אבן תיבון הוא מקרי או תוצאה של השוואה למקור הערבי.³⁸ אלהריזי (נפטר ב-1225) ואבן תיבון (נפטר בערך ב-1230) חיו בתקופה מקבילה. אבן תיבון התגורר בערים ארל, בֶּזֶנֶה (בְּדֶרֶשׁ בפי היהודים) ומרסיי (מרסיליה) בפרובנס, ואלהריזי חי בטולדו שבספרד הנוצרית.³⁹ איני יודע להסביר כיצד לא הכיר רמב"ן את תרגום אבן תיבון, אך על פי הממצאים נראה שבזמן שכתב את פירושו לתורה בקטלונה היה בידי רק תרגומו של אלהריזי שנכתב בספרד, ובהגיעו לארץ הזדמן לידי תרגומו של אבן תיבון, ובו השתמש בכותבו את התוספת לפירושו.

חזקוני

חזקוני (ר' חזקיה בר מנוח, סוף המאה ה-13) חי ככל הנראה בצפון צרפת בתקופה המקבילה לחיי רמב"ן.⁴⁰ שני הפרשנים פרסמו פירוש מקיף על התורה, והשאלה היא אם הכירו איש את פירושו של רעהו.⁴¹

במהלך המחקר נמצאו כ-20 מקרים שבהם נראה קשר הדוק בין תוספות רמב"ן ובין פירושי חזקוני.⁴² אמנם נתון זה אינו מוכיח בוודאות שרמב"ן הוא שראה את חזקוני ולא להפך, אולם בשני מקרים מעיד רמב"ן שהוא מסתמך על פירוש של מישהו אחר,

³⁸ ויק' א' 9 תואם את תרגומו של אלהריזי מלבד שתי מילים התואמות את תרגומו של אבן תיבון ('טלה'; 'לעולם'); ויק' ו' 16 כנ"ל פרט למילה אחת ('בעצמו'); דב' יח 3 כנ"ל ('הגוף'). בדיקת כתיב יד המשקפים את מהד"ק של רמב"ן העלתה שהדמיון לאבן תיבון במילים בודדות אלו קיים כבר במהד"ק.

³⁹ ראה מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון (מהדורת מיכאל שורץ, ירושלים תשס"ג, עמ' 742–747).

⁴⁰ סקירת האפשרויות על אודות זמנו ומקומו של חזקוני ראה אצל י' פריאל, 'דרכו הפרשנית של ר' חזקיה בר מנוח (חזקוני) בפירושו לתורה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע, עמ' 9–11.

⁴¹ יש הטוענים שחזקוני ניזון מפירוש רמב"ן. ראה מ' ריקלין, 'השפעת פירוש רמב"ן על פירוש חזקוני', שמעתין, 159–160 (תשס"ה), עמ' 38–48. ויש שטענו שרמב"ן ניזון מחזקוני. ראה י"ח סופר, 'על ספרים וסופרים', צפונות, ד' (תשנ"ב), עמ' ע; מ' מיארה, הרמב"ן בחוג גרונה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 87–88; חזקוני עם אוצר החזקוני (מהדורת מ"מ אהרן, ירושלים תשנ"ב, מבוא עמ' ט-י); פריאל (לעיל הערה 40), עמ' 193–200. פריאל דן באפשרות שרמב"ן הביא את חזקוני בתוספות שנכתבו בארץ ישראל (שם, עמ' 200). הוא הציע שני מקרים בלבד, וגם בהם הוא לא נתן דעתו לנקודה המכרעת שרמב"ן מביא פירושים מסוימים בציטוט אנונימי ('ואמרו'; 'אומרים') והדברים מובאים בפירוש חזקוני. להלן יתברר שהיקף הקשר בין שני הפרשנים הוא מקיף הרבה יותר.

⁴² מקומות שבהם קיימת זהות בין פירושי חזקוני ותוספות רמב"ן והפירוש לא נמצא בפרשנים אחרים: בר' כט 9; שמ' כב 28; שמ' לב 27; ויק' א' 14; במ' יד 24; במ' יד 41; דב' י' 1; דב' כא 11–13. מקומות שבהם נראה שרמב"ן מגיב לחזקוני: בר' יב 6–7; ויק' כג, 15. מקומות שבהם קיימת זהות בין חזקוני לרמב"ן והפירוש נמצא גם אצל ר' יוסף בכור שור: במ' טז 4; במ' כא 13; במ' כא 18; דב' טז 21. את פירושי בכור שור על התורה הכיר רמב"ן ככל הנראה בהיותו בספרד. על היחס שבין שני הפרשנים ראה H. Novetsky, *The Influences of Rabbi Josef Bekhor Shor and Radak on Ramban's Commentary on the Torah*, Thesis, Yeshiva University, 1992.

והפירוש מופיע אצל חזקוני. למקרים אלו חשיבות מרובה מכיוון שהם עשויים להכריע שרמב"ן הוא שהושפע מפירושי חזקוני:

1. בפירושו לברית הקשת (בר' ט 12–13) עסק רמב"ן בשתי שאלות: האם תופעת הקשת נוצרה רק בעקבות המבול או הייתה קיימת מבריאת העולם? מה משמעות הקשת ומה הקשר בינה ובין ההבטחה שלא יבוא עוד מבול לעולם? לדעת רמב"ן, צודקים היוונים שקבעו שהקשת הייתה קיימת מאז ומעולם, ולדעתו אין צורך למצוא קשר מהותי בין האות ובין הברית. עצם הקביעה וההסכמה שפרט מסוים יזכיר את הברית הופכת אותו לאות. בתוספת (לא מתועדת) הקדים רמב"ן לדיון את הדברים האלה:

זאת אות הברית אשר אני נותן – המשמע מן האות הזה, שלא היה קשת בענן ממעשה בראשית, ועתה ברא ה' חדשה, לעשות קשת בשמים ביום ענן.

ואמרו בטעם האות הזה, כי הקשת לא עשאו שיהיו רגליו למעלה, שיראה כאלו מן השמים מורים בו וישלח חציו ויפיצם לארץ, אבל עשאו בהפך מזה, להראות שלא יורו בו מן השמים. וכן דרך הנלחמים להפוך אותו בידם ככה כאשר יקראו לשלום למי שכנגדם. ועוד, שאין לקשת יתר לכונן חצים עליו.

בקטע זה, המובא באופן אנונימי ('אמרו'), הציע רמב"ן קשר מהותי בין האות ובין הברית: הקשת ההפוכה וחסרת היתר היא סימן מוסכם להשבתת המלחמה ולשלום. הפרשן היחיד הידוע לנו שדן בשאלת הקשר בין הקשת ובין הברית הוא חזקוני, שהציע שלוש דרכי קישור, ובשלישית הוא כתב:

ד"א כשהקשת נראה, הפגימה בצד מטה זה דרך שלום. שדורכי קשת כשמבקשין לירות הם מכוונים היתר נגד פניהם והקשת כנגד האויבים, והקשת הזאת היתר כנגדנו.

הדמיון בין פירוש חזקוני לפירוש רמב"ן בולט לעין, ונראה שחזקוני הוא הפרשן האנונימי המצוטט ברמב"ן.⁴³

2. על רקע פרשת המקלל, שנאמר עליו 'בן אשה ישראלית והוא בן איש מצרי' (ויק' כד 10), רמב"ן דן במעמדו ההלכתי של ילד הנולד מזיווג של גוי וישראלית. במהד"ק דייק רמב"ן שהנולד מזיווג בין גוי לישראלית אמנם אינו צריך להתגייר, אולם הוא לא ישראלי מלא לעניין פגם כהונה, ייחוס המשפחה לדגלים וירושת הארץ. לכאורה נסתרים דבריו אלה ממדרש 'תורת כוהנים' לפסוקנו (אמור, פרשה יד, א): 'מלמד שנתגייר'. רמב"ן הסביר שאין כוונת מדרש ההלכה לומר שהיה צורך הלכתי בגרות, אלא שאותו אדם הזדהה עם עם ישראל והלך אחרי אמו ולא אחרי אביו. בקטע התוספת התייחס רמב"ן לדברי 'הצרפתים':

⁴³ סבתו (לעיל הערה 1), עמ' 74. יצוין שיש הבדל דק בין חזקוני לרמב"ן: חזקוני דיבר על מצב הקשת בזמן ירי, ואילו רמב"ן דיבר על מצב הקשת בזמן קריאה לשלום. נראה שרמב"ן שכלל את הצעתו של חזקוני מכיוון שרצה לבאר את אות הקשת המסמלת שלום לאחר המבול. רמב"ן גם הוסיף מדעתו שלקשת אין יתר.

והצרפתים אומרים, כי טעם הגירות – מפני שהיה קודם מתן תורה, והיה משפטו לילך אחר הזכר, עם מה שאמרו באומות הלך אחר הזכר; וכאשר נולד זה, לא מלו אותו, כי מצרי היה בדינו, אבל כשגדל – נתגייר לדעתו ונמול. ואין דעתי כך.

הצרפתים למדו את דברי 'תורת כוהנים' כפשוטם וביארו שאותו האיש היה זקוק לגיור מפני שעד מעמד סיני הלך היילוד אחרי האב, ורק לאחר מעמד סיני הולך היילוד אחרי האם. רמב"ן חלק על הנחה זו וסבר שגם לפני מעמד סיני היילוד הולך אחרי האם. נראה שבדבריו על 'הצרפתים' מתכוון רמב"ן לדברי חזקוני כאן:

פירש רש"י מלמד שנתגייר [...] ואם תאמר אמאי צריך גירות, הא קים לן גוי ועבד הבא על בת ישראל הולד כשר. אלא יש לומר הא דאמרינן הולד כשר הני מילי לאחר מתן תורה, והוה ליה היחס הולך אחר האם, והיא ישראלית, אבל הכא המצרי בא עליה קודם מתן תורה שהיא היתה בת נח ואין הולד כשר והוה ליה היחס אחר האב והוה מצרי, לכך הוצרך גרות.

שאלת השאלה מה ראה רמב"ן להזכיר דווקא כאן במפורש את 'הצרפתים', ואילו במקומות האחרים שבהם הוא נסמך על דברי חזקוני אין הוא מזכיר את מקורו בפירוש. לשאלה זו אפשר להציע שני הסברים: (1) ייתכן שהסיבה לאזכור המפורש כאן היא הוויכוח ההלכתי שיש לרמב"ן עם הצרפתים, כשברוב המקומות האחרים שמצאנו הוא מאמץ את פירושו של חזקוני;⁴⁴ (2) פירוש זה מופיע גם בפירוש המיוחד לרא"ש בשם ריב"א ובמושג זקנים בשם ר"ת. שני קבצים אלו מאוחרים מזמנו של רמב"ן, אך ייתכן שפירוש זה היה ידוע בעל-פה בשם הצרפתים, רמב"ן גילהו בחזקוני אך הזכיר את 'הצרפתים' בלשון רבים.

אמנם אפשר שחזקוני ליקט או ציטט את הפירושים האלה ממקור כלשהו שאינו ידוע לנו, ורמב"ן ראה את מקורו של חזקוני ולא את חזקוני עצמו, אולם כאמור, יש עוד מקומות רבים שבהם ניכרת השפעת חזקוני על תוספות רמב"ן. בחלקם איננו מכירים מקור אחר שהשפיע על רמב"ן, ובאחרים יש אף דמיון מילולי בין רמב"ן לחזקוני. גם הזיקה שבין פירושי חזקוני ובין קטעי התוספת ולא לקטעים אחרים בפירוש רמב"ן מסייעת להנחה שחיבורו של חזקוני נתגלה לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל. לכן ניתן להניח שחזקוני הוא המקור לפירושי רמב"ן.

סיכום

במאמר זה קובצו לראשונה במקום אחד שישה ספרים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל והשפיעו על התוספות שהוסיף לפירושו לתורה. שלושה ספרים (תרגום ירושלמי, ר' חננאל ומגילת סתרים לר' נסים) נזכרו אצל רמב"ן בשם המלא. בשלושה

⁴⁴ בדרך זו הלך רמב"ן גם ביחסו לראב"ע, שבשעת הסכמה לא הזכירו במפורש, ובשעת ויכוח הזכירו במפורש. ראה מ' סקלרץ (הופמן), 'מקומו של ראב"ע בפירוש רמב"ן לספר בראשית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב, עמ' 49–125.

אחרים (לקח טוב, תרגום אבן תיבון למו"נ וחזקוני) נמנע רמב"ן מלהזכיר את שם החיבור. נראה שרמב"ן הפריד בין מקורות קדומים שזכו לאזכור מפורש ובין מקורות מאוחרים שלא זכו לאזכור מפורש.⁴⁵ מעניין לציין את המקור המשותף למגלת סתרים לר' נסים ולפירושי ר"ח – שניהם מגיעים מקירואן שבצפון אפריקה. הדעת נותנת שהגעתו של רמב"ן לעכו, עיר שבין חומותיה התקיימו במאה ה-13 זו לצד זו קהילות יהודיות מתפוצות שונות, תרמה למצאי העשיר של ספרים מכל קצווי הפזורה היהודית. ברם בדרך כלל הגורמים לתפוצתו של ספר במקום אחד והיעדרותו ממקום אחר נשארים מעורפלים. יתרה מזאת, ייתכן שמחקר נוסף יגלה ספרים נוספים כאלה.⁴⁶

במחקר זה נוספו פרטים הנוגעים ל'ארוך הספרים' שעמד לנגד עיני רמב"ן בכותבו את פירושו לתורה, ונחשף פרק בתפוצתם של ספרים אלו בימי הביניים, שלא היו נפוצים ככל הנראה בקטלוניה אך זכו לתפוצה בארץ ישראל, ובזה הוא עשוי לתרום לא רק להבנת פרשנות רמב"ן אלא גם לתחומי מחקר אחרים.

דומני שנותר אך להשתאות מדמותו המרשימה של הפרשן הגדול רמב"ן, שגם לעת זקנתו לא שקט על שמריו אלא המשיך בפעולתו התורנית והוסיף מאות תוספות ותיקונים לפירושו לתורה, מקצתם לאור היחשפותו לספרים חדשים שלא הכיר בהיותו בקטלוניה.

⁴⁵ על ההבדל ביחסו של רמב"ן למקורותיו הקדומים והמאוחרים ראה לדוגמה הלברטל (לעיל הערה 6), עמ' 79–86.

⁴⁶ לדוגמה, בתוספת לפירושו לויקרא יא 13 מזכיר רמב"ן את 'ספרי הנסיונות' שהגיעו לידי ככל הנראה רק בהגיעו לארץ (ככל הנראה אין קשר ל'ספר הנסיונות' המיוחס לראב"ע). בתוספת לפירושו לדברים יח 9 מזכיר רמב"ן את 'בעל ספר הלבנה, החכם בנגרמונסיא'.